

TUNUS MİLLİ ARŞİVİ VE ARŞİVİN TÜRKÇE BELGELER AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ

İBRAHİM GÜLER*

Tunus Milli Arşivi (Les Archives Nationales de Tunisie=El-Arşif El-Vatanî Et-Tunisi), bugün XVII. yüzyılın ilk yarısında Tunus'taki *yeniçeriler* arasında kıvrak zekâsı ve sıcaklığı sayesinde sıvrilerek *dayı* seçilip Tunus'un idaresinde önemli rol oynayan, Sinop'ta da "*Alaeddin Camii* (Cami-i Kebîr=Ulucami) *Su Yolu Vakfı*"nın kurucusu bulunan Sinop asıllı Ahmed Hoca (idaresi: 1050 - 1057 H./1640-1647 M.)nin¹ türbesi ve türbenin iki tarafından bitişik Tunus Beylik Sarayı'nın (Dar el-Bey)² bir kısım ek yapılı- rında hizmet vermektedir.

Ahmed Hoca'nın Türbesi, Sidi ben Ziyad Sokağı üzerinde, Hükümet meydanındaki Hüseyinî ailesine mensup Hammuda Paşa tarafından Türk askerî kışlası olarak tesis edilip sonra 1298 H./1880 M'de hastane olarak düzenlenmiş bulunan günümüzdeki Aziz Osman Hastanesi'nin özel girişi önünde³ bulunmaktadır.

Bugün Arşiv'de, araştırmacıların üzerinde çalışıp belgeleri okuduğu büyük masanın⁴ altında Ahmed Hoca'nın kabrinin bulunduğu bilinmektedir⁵. Türbenin Arapça "*sûk*" denilen çarşıya doğru inen, sokağa bakan ve Aziz Osman Hastanesi karşısında bulunan duvarı üzerindeki Arapça kitâbe de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Kitâbe aynen şöyledir :

* Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bk. İbrahim Güler, "Sinop'ta Tunus Dayısı Vakfına Dair 1744-1746 Tarihli Bir Dava Dosyası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi (OMÜ) Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5 (Samsun 1990), s. 65-78.

² Bu saray XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde "Tunus dayısı" Yusuf tarafından inşa ettirilmiştir. (Bk. Sliman Mustapha Zbiss, *Les Monuments de Tunis*, Tunis 1971, s. 41, 76; Aynı müellif, *La Medina de Tunis*, Tunis 1981, s. 27, 39).

³ Bk. Sliman Mustapha Zbiss, *Les Monuments de Tunis*, Tunis 1971, s. 49-50, 76 ; Aynı müellif, *La Medina de Tunis*, s. 30, 39).

⁴ Ebadı yaklaşık 9 m² dir.

⁵ Ahmed bin Ebî'z-Ziyaf, Ahmed Hoca'nın 1057 H./1647 M.'de, âlim ve velî Seydî Ali bin Ziyad civarındaki türbesine gömüldüğünü belirtmektedir. (Bk. Ahmed bin Ebî'z-Ziyâf, *ithâfu chlüz-zemân bi-ahbâri mülûki Tunis ve ahâdî'l-emân*, el-cüz'ü's-sâni, en-neşretü's-sâniyeti, Tunis 1990, s.48-51.

- a¹ "Emevlâye yâ men mülkühü leyse yenfedü a² Ve hallefe dâren li'l-fenâi masîruhâ ve
ilâ babike'l-e'lâ se'â ed-dây Ahmed/ ilâ dâri'l-bekâ ve Ahmed/
b¹ Femâ hazîhi'd-dünya bi-dâri ikâmetin velâ b² Etâke bilâ-zâdin yercû ziyâfeten ve kad
mulkin fihâ muķimum muħalledu/ busitat minhü li-rahmetüke 'lyedu /
c¹ Ve mâ'indehü zâdun sivâ husnû zannihi bi- c² Ve min 'âdetü'l-kavmi'l-kirâmi izâ etâ
enneke ta'fû an-kesirin ve terfudu/ nezîlun ileyhim ekramühü ve encedü /
d¹ Ve ente ecellü'l-ekremîne feheb-lehü rizâke d² Ve 'amilhü bi'l-fazlı'llezi ente ehluhü ve
fe-ente'l-mun'imu el-muteveddidu/ hakkık ricâehü ve ente li'l-afvi mevridu /
e¹ Ve'mtur seâbibe'r-rizâ minke seyyidi 'alâ e² Kazâ nahbehü'l-mahtûme enşedtü erriħu
şâyibin kad kâne iyâke ya'büdü /
- kazâ devlete'l-ikbâli fi'l-'izzi Ahmedu. Sene
1057"⁶

A - ARŞİVİN MUHTEVASI

Tunus Milli Arşivi'nin muhtevası, bu hususta hazırlanmış bir genel fihriste tanımlanmıştır. *Répertoire des Inventaires des Séries et des Fonds d'Archives Conservés aux Archives Nationales de Tunisie* (Tunus Milli Arşivi'nde Korunan Arşiv Belgeleri ve Defterlerinin Fihristi)⁷ adını taşıyan bu fihrist, Arşiv'deki belgeler hakkında, sadece genel bir sınıflandırmayı ortaya koymaktadır. Buna göre belgeler, toplam on üç sınıflandırma altında toplanmıştır :

⁶ a1 Ey mülkü, ey saltanau sona ermeyen mevlân, dayı Ahmed senin yüce kapına koştu;

b1 Bu dünya yerleşme yeri değildir, ebedi kalacak bir mülk de yoktur;

c1 Onun senin çok kişiyi affetmen ve ağırlamana olan hüsnü zannından başka yanında herhangi bir azığı da yoktur.

d1 Sen cömertlerin en yücesinin ona hoşnutluğunu ver, sen herşeyi verensin çok seven ve sevilensin;

e1 Senin hoşnutluğunun ilk güzelliklerini ömrünü sana ibadetle geçirmiş olan yaşlı kişiye yağdır.

a2 O (Ahmed) Âhire te yürüdükten sonra sonunda yok olacak bir yurt bıraktı.

b2 Senin ziyâfetini ümit ederek sana azıksız geldi. Kuşkusuz senin rahmetine el uzattı.

c2 Yanlarına bir misafir geldiği zaman ona ikram ve yardım etmeleri cömert millederin geleneğindedir.

d2 Sen ona şanına layık lütfunla muamele et ve onun ümidini gerçekleştirdi.

e2 Takdir edilen ömrünü tamamladı. Ben de şürlle tarih düşürdüm: İkbâl devletini izlette geçirdi. Ahmed.

Sene 1057

Bu kitabenin fotoğrafı için makalenin sonuna bakınız

⁷ Bu fihristin tamamı beş sahifeden oluşmaktadır. Fihristin sonuna bir de Arapça olarak "fihristlerin kamesi" eklenmiştir.

«a - Tarih Dizisi (Série Historique): Sıra numarası (cote): I-1;

b - Tarih Dizisi içinde yer alan Türkçe belgelerin dökümü (Inventaire des documents Turcs figurant dans la Série Historique): Sıra numarası (cote): I-2;

c - İdarî ve hazine defterlerinin özet tanıtımı (sommaire des registres fiscaux et administratifs): Sıra numarası (cote): I-3;

d - Dizi (série) A: Sıra numarası (cote): I-4;

Dizi A altında : Sıra numarası (cote): I-5, 2-6, I-7;

e - Dizi (série) B: Sıra numarası (cote) : I-8;

f - Dizi (série) C: Sıra numarası (cote) : I-9;

g - Dizi (série) D: Sıra numarası (cote): I-10;

h - Dizi (série) E: Sıra numarası (cote) I-11;

Dizi E altında : Sıra numarası (cote) I-12, I-13, I-14, I-15;

ı - Dizi (série) F: Sıra numarası (cote): I-16;

i - Dizi (série) G: Sıra numarası (cote): I-17;

j - Milli Hareket Tarihi Dizisi (série histoire du mouvement national) 1910-1955: Sıra numarası (cote) : I-18;

k - Fransızca gazeteler dizisi (Inventaires des journaux en langue Française): Sıra numarası (cote): I-JF;

l - Arapça gazeteler dizisi (Inventaires des journaux en langue Arabe): Sıra numarası (cote): I-JA»

1 - Sınıflandırmalara Genel Bir Bakış

Yukarıda ilk sırada belirttiğiniz sınıflandırma yani *Tarih Dizisi (Série Historique)*, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında tertip edilmiştir.

Bu sınıflandırma altında tanıtılan aynı veya farklı konularda kaleme alınmış belgeler, Tunus Beylerbeyliği'nin,⁸ Osmanlı idaresi döneminde XVI.

⁸ Tunus Beylerbeyliği, Osmanlı döneminde, garb ocakları adıyla Kuzey Afrika'da bulunan bir kısım topraklardan belli bir bölümünü teşkil ediyordu. Tunus ocağı ile diğer garb ocakları (Cezayir, Trablusgarb) kuruluşu ve bunların idare biçimleri hakkında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserinde [*Osmanlı Tarihi, III / 2. Kısım (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, 3. Baskı, Ankara 1983, s. 293-295, 300-302, 303-305.] birtakım bilgiler bulmak mümkündür. Garb ocakları adıyla anılan Tunus ile Cezayir ve Trablusgarb, önceleri bağlı

yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında, Osmanlı merkez idâresi ile devletin diğer muhtelif eyaletleri ve çeşitli yabancı hükümetlerle karşılıklı olarak yaptığı yazışmalardır. Tunus eyâletinin içişleri ile ilgili olarak eyalet idaresi dahilinde yaptığı yazışmalar da bu dizi de yer almaktadır.

Tarih Dizisi, genelde 1881'den önceki belgeleri ihtiva etmektedir⁹. Söz konusu belgeler, *Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca* gibi çeşitli dillerde kaleme alınmışlardır. Bunun sebebi, Osmanlı Sultanı'nın tanıdığı imtiyaz sayesinde ve Osmanlı Devleti'nin müstakil eyâletlerinden biri olması münasebetiyle, Tunus'un, Osmanlı merkez ve eyâletleri dışında birçok yabancı hükümetle de yazışma ve anlaşmalarda bulunmuş olmasından kaynaklanmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin gücünün azalmasıyla orantılı olarak gelişmiştir. Tunus'un muhtelif vesilelerle yazışma ve anlaşmalarda bulunduğu yabancı hükümetler arasında *Büyük Britanya, İtalya'da Napoli Krallığı, Sardinya Krallığı, Venedik Cumhuriyeti, San-Rémo Cumhuriyeti, İtalya Krallığı, Livorne*¹⁰ *Cenova, Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan, Avusturya, İspanya, Hollanda, Belçika, Danimarka, Rusya, İran, Fas, Uruguay*¹¹, *Meksika, Brezilya, Monako*¹², *Portekiz, İsveç ve Norveç'i* sayabiliriz. *Tarih Dizisi Kataloğu*'ndan izlendiğine göre bu belgeler, 1751-1883 tarihlidirler. Bu iki tarihin başlangıç ve bitişi, bize iki önemli hususu hatırlatmaktadır: XVIII. yüzyılın ortaları, batılı devletlere Osmanlı Devleti'nin geniş mahiyette imtiyaz ve kapitülasyonları tanıdığını diğer taraftan, onun çöküşünün ilk devrelerini; ikinci tarih (1883) ise, Fransız mandası (protectorat)nın Tunus'ta yerleştiğini.

Tarih Dizisi Kataloğu'na göre Tunus'un, Osmanlı idâresi döneminde hangi hükümetlerle hangi tarihler arasında yazışmalarda bulunduğu konusunda genel bir fikir vermek gerekirse şöyle bir liste yapmak mümkündür.

oldukları Osmanlı idaresine, Karlofça Muahedesi (1699)'nden sonra gittikçe ehemmiyet vermeye, kendilerine yapılan nasihatleri dinlemeye başlamışlardı. [İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV/1. Bölüm* (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar), 3. Baskı, Ankara 1982, s. 3.]. XVII. Yüzyılda garb ocaklarının Osmanlı hükümetine karşı tutumları çok değişmiş sayılmazdı. [İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV / 2. Kısım* (XVII. Yüzyıl), 2. Baskı, Ankara 1983, s. 246-258.]

⁹ Bu tarihten sonraki belgeler, başka dizilerde tanıtılmış olup, daha sonra bahsedilecektir.

¹⁰ İtalya yarımadasının merkezinde Toskana'da Tiren denizi üzerinde (kıyısında).

¹¹ Güney Amerika'da.

¹² Akdeniz kıyısında Avrupa'nın bir Prens Devleti.

Büyük Britanya	:	1751-1883
Napoli Krallığı	:	1737-1861
Sardinya Krallığı	:	1798-1860
Venedik Cumhuriyeti	:	1767-1860
San-Remo Cumhuriyeti	:	1863-1870
İtalya Krallığı	:	1860-1883
Livorn	:	1821-1881
Cenova	:	1810-1881
Amerika Birleşik Devletleri	:	1797-1881
Yunanistan	:	1837-1881
Avusturya	:	1725-1883
İspanya	:	1791-1883
Almanya	:	1861-1881
Hollanda	:	1861-1883
Belçika	:	1836-1883
Danimarka	:	1693-1880
Rusya	:	1873-1879
İran	:	(-)
Fas	:	1830-1862, 1917
Uruguay	:	(-Tarih kaydı yok)
Meksika	:	(- Tarih kaydı yok)
Brezilya	:	1800-1882
Monako	:	1863-1881
Portekiz	:	1799-1881
İsveç ve Norveç	:	1737-1883
Cezayir (Oran)	:	
Fransa	:	1710-1885 ¹³

Arapça ve Türkçe belgelerden başka bazı dillerinde (Fransızca, İngilizce, İtalyanca v.b.) birçok belgenin de genel tanıtımını yapan *Tarih Dizisi*'nden sonra, ikinci sırada belirtilen dizi, sadece Türkçe belgeleri tanıtılmaktadır. Bu *Türkçe belgeler dizisi*, *Tarih Dizisi*'nde genel olarak tanıtılan Türkçe belgelerin, teferruatlı olarak tek tek dökümünü vermektedir. Bu dizi, Robert

¹³ Tunus'un Fransız mandası (protectorat) döneminde (1881-1957) Fransa ile münasebetlerine dair belgeler, "Tarih Dizisi" dışında başka dizilerde de tanıtılmaktadır.

Mantran tarafından "*Inventaire des Documents d'Archives Turcs du Dar el-Bey (Tunis)*" adıyla hazırlanmıştır¹⁴.

Üçüncü sırada işaret edilen "*İdari ve Hazine Defterlerinin Özet Tanıtımı (Sommaire de Registre Fiscaux et Administratif)*" başlığı altında sınıflandırılmış siciller (defterler), XVII. - XIX. yüzyıl sonuna aittirler. Söz konusu bu sicillerin, halen *Tunus Milli Arşivi* müdürü olan Dr. Moncef Fakhfakh tarafından kısa özetlerle bir katalogu hazırlanmıştır¹⁵. Arapça olarak kaleme alınmış olan bu katalog, *Tarih Dizisi*'ni tamamlayan bir çalışmadır. Zira, Moncef Fakhfakh'ın tanıttığı sicillerin bir kısmı *Tarih Dizisi*'nde yer alırken, diğer bir kısmı yer almamaktadır.

Tunus Milli Arşivi'nde Korunan Arşiv Belgeleri ve Defterlerinin Fihristi kayıtlarından anlaşıldığına göre, *İdari ve Hazine Defterleri*'nin, 4144 adettir. Fakat, Moncef Fakhfakh, katalogunda, sadece 4065 sicil defterinin tanıtımını yapmıştır. Buna göre, fihristin (repertoire) verdiği rakamla, Fakhfakh'ın tanıttığı defterlerin adedi birbirini tutmamaktadır ve arada 79 defter eksik görünmektedir. Bu eksikliğin sebeplerinden birisi, fihrist (repertoire) te adedi verilmiş defterlerin bir kısmının kaybolma ihtimalidir. İkincisi ise, Fakhfakh'ın tanıttığı sicillerin, bir kısmının öncekini tekrar eden numaralarla (mükerrer) verilmiş olmasındadır.

*Dizi A, B, C, D, E, F*de tanıtımı yapılan belgeler ise Fransa mandası döneminde Tunus'un "*mahallî ve bölge idarelerinin düzenlenmesi*", "*farklı meslek (zanaat) grupları ve şefleri*", "*XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında vakıfların idâresi*", "*câmiler, câmi görevlileri vs. dinî işler*", "*merkezi idare ve başkanlık hizmetleri arasındaki ilişkiler : askeri işler (Birinci ve İkinci dünya Savaşları), dernekler, milliyetçiler (gens suspects), basın (gazeteler, dergiler v.s.)*", "*Bey ailesinin protokolü, diplomatik ve konsolosluk işleri*" konularındadır.

¹⁴ Bk. Robert Mantran, *Inventaire des Documents d'Archives Turcs du Dar-el-Bey (Tunis)*, Paris 1961, (131+5) s.

¹⁵ Bk. Moncef Fakhfakh, *Sommaire des Registres Administratif et Fiscaux aux Archives Nationales Tunisiennes*, Tunis 1990, 536 s., 24 cm. Bu katalog arapça olarak hazırlanmıştır. Arapçası şöyledir: "*Mevcezen ed-Defâtür el-İdâriyye ve'l-Habâiyye bi'l-Arşif el-Vatani et-Tunisi*, Tunis 1990."

Genel sınıflandırmaya göre *Dizi-G*'de "idarî genelgeler", *Milli Hareket Tarihi Dizisi*'nde ise 1910-1955 arasında, Tunus'un *milli bağımsızlık mücadelesini* ile ilgili belgeler tanıtılmaktadır.

Tunus Milli Arşivi'nin muhtevası hakkında, genel bir durumu ve belgelerin genel sınıflandırmasını ortaya koyan "*Repertoire des Inventaires des Séries et des Fonds d'Archives Conservés aux Archives Nationales de Tunisie (Tunus Milli Arşivi'nde Korunan Arşiv Belgeleri ve Defterlerinin Fihristi)*" adı altındaki çalışma ile şahıslarca hazırlananların (bk. Robert Montran ve Moncef Fakhfakh) haricinde, Arşiv tarafından özel katalog hazırlama girişiminde de bulunulmuştur. "*Mu'âhedâtun ubrimet beyne Tunis ve ba'zı el-buldânü'l-ührâ (Tunus ile Bazı Yabancı Ülkeler Arasında Yapılan Antlaşmalar)*" isimli katalog bunlardandır. Arşiv tarafından Arapça olarak hazırlanan adı geçen katalog, 1710-1891 seneleri arasında, Tunus'un muhtelif hükümetlerle yaptığı antlaşmaları tanıtmaktadır.

Belirtilen bu iki tarih arasında Tunus'un, *Fransa* ile 14, *İspanya* ile 1, *Portekiz* ile 3, *Belçika* ile 2, *Büyük Britanya* (İngiltere) ile 5, müteaddid *Amerika vilâyetleri* ile 3, *Monoka* ile 1, *Sovyet Rusya* ile 1, *Nemçe* (Nemsâ=Avusturya) ile 2, *Prusya* (Brüsyâ) ile 1, *İtalya'da bulunan muhtelif hükümetler* (Napoli, İtalya, Finisya, Sardinya, Toskana meliklikleri) ile 15 adet yaptığı toplam 47 antlaşmadan bahsedilir; 1710 tarihli ilk antlaşma Tunus ile Fransa arasında, Tunus Beyi Hüseyin bin Ali ile Fransız Kralı IV. Louis, 1891 tarihli son antlaşma yine Tunus ile Fransa arasında Tunus Beyi ile Fransa Cumhurbaşkanı Hol tarafından akdedilmiştir.

Bu antlaşmalar kataloğuna göre, Tunus'un en çok antlaşma yaptığı ülke, İtalya'da küçük devletçiklerin bulunduğunu göz önünde bulundurursak, Fransa'dır. Bundan sonra muhtelif hükümetleriyle (İtalya: 4 antlaşma, Toskana: 3 antlaşma, Finisya: 3 antlaşma, Napoli: 3 antlaşma, Sardinya: 2 antlaşma) İtalya'yı daha sonra Büyük Britanya'yı zikretmek mümkündür. Dördüncü sırada üçer antlaşma ile Portekiz ve muhtelif Amerika eyâletleri, beşinci sırada Avusturya, altıncı sırada da birer antlaşma ile İspanya ve Rusya gelmektedir. Antlaşmalar, taraf olan hükümetlerin dilleriyle kayda geçirilmiştir.

Antlaşmalar kataloğunda tanıtılmış bulunan bu 47 antlaşma, *Tarih Dizisi*'nde yer alan dosyalar içinden seçilmiştir. Katalog, tarihleriyle birlikte antlaşmaların sadece bir listesinden ibarettir.

B) TÜRKÇE BELGELERİN DURUMU

Tunus Milli Arşivi'nde bulunan Türkçe belgeleri, iki ana grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birinci gruptakileri, Tunus ile İstanbul ve diğer Osmanlı eyâletleri (garb ocakları ve garb ocakları dışındaki Osmanlı eyâletleri) idârecileri ve batılı devletler arasında karşılıklı olarak yapılan *yazışma* ve *antlaşmalar* ve diğer kayıtlar; ikinci gruptakileri ise, Tunus'ta yeniçeriler ile diğer askerlerin isimlerini ve bunlar hakkında çeşitli bilgileri ihtiva eden tutulmuş *defterler* teşkil etmektedir.

Birinci grup olarak tanımladığımız belgeler, *Tarih Dizisi*'nde yer almış olup muhtelif dosyalar içinde dağınık haldedir ve (Arapça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca v.s.) kaleme alınmış diğer belgelerle aynı dosya içinde karışık bir şekilde bulunmaktadır. Dosyaların bir kısmında çoğunluğu Türkçe belgeler teşkil ederken, diğer bir kısmında da Türkçe belgeler ya hiç yoktur yahutta birkaç adettir.

Hemen hemen her Türkçe belgenin Arapça, çok az olmak üzere de Fransızca'ya tercüme yapılmıştır. Bununla beraber tercüme olmayan Türkçe belgeler de bulunmaktadır. Tercüme, genelde tercümesi yapılan Türkçe belgenin hemen yanında yer almaktadır. Bazen tercüme ile asıl belge arasına diğer belgelerin girmiş olduğunu da görmek mümkündür. Ayrıca, Türkçe belge ile tercümesini aynı dosya içinde bulmak mümkün olmamaktadır. Türkçe belgelerin bir kısmının Arapça tercümelerine rastlanmaması, Arapça'ya çevrilmediğini belirlediği gibi, tercümenin kaybolmuş olduğunu yahut belgeler arasına karışıp diğer dosyalar içinde yer alabileceğini gösterir. Aynı durum, dosyalar içinde tercüme bulunup da, kendisine rastlanmayan Türkçe belgeler için de söz konusudur.

Türkçe belgelerden birinci grupta topladıklarımız arasında *gazeteleri* de zikretmek gerekir. Bunlar "*Terakki, Ceride-i Havadis, Takvimi Vakayi, Ruzname-i Ceride-i Havadis, Havet-i Hakaik, Hakaikü'l-Vekai, Basiret*" isimleri altında çıkan gazetelerdir ve bu gazetelerin birkaç nüshası Tunus Milli Arşivi *Tarih Dizisi* dosyaları arasında bulunmaktadır.

İlk grupta toplanan belgelerin, XVII. yüzyılın sonlarına (1095 H./1683 M., 1098 H./2686 M.) ve XVIII. yüzyılın ilk yıllarına (1114 H./1702 M., 1126 H./1714 M., 1141 H./1728 M., 1142 H./1729 M.) ait sadece ebadı ve muhtevâsı küçük birkaç belge müstesna, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından önceki devirlere ait olanların Tunus Milli Arşivi'nde bulunmaması, Türklerin Tunus'taki idâresinin başladığı XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın

ikinci yarısına kadar olan dönemde, Türkçe belgelerin ne olduğu konusunda bir soruyu akla getirmektedir. Bu durumda Tunus Milli Arşivi'nde, Türkçe belgeler açısından, Türk ve Tunus tarihi üzerine, yaklaşık iki yüz (200) yıllık bir belge kopukluğunun bulunduğunu ifade etmek gerekir. Bu tarihler arasında Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul ve eyaletleri ile, Tunus valileri arasında yazışmaların olmaması mümkün değildir. Bu büyük kayba rağmen, araştırmacılar, Tunus Milli Arşivi'ndeki söz konusu belge boşluğunu, İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden doldurmak şansına da sahiptirler.

Arşiv'de bulunan Türkçe belgelerden ikinci grupta topladığımız *defterlere* gelince, bunlar, "*Régistres des Janissaires (Yeniçeri Sicilleri)*" adıyla anılmaktadır. Yeniçeriler ile diğer asker isimlerinin ve onlarla ilgili bilgilerin kayıtlı bulunduğu defterlerden birinin başlığı "*An cemâ'at-ı ağâvat-ı ma'zûlin ve yeniçeriyân-ı dârü'l-cihâd mahrûse-i Tunis der-zemân-ı devletlü Paşa Hüseyin Bey Efendimiz Hazretleri edamallahü-te'âlâ ikbâlehü. El-vâki'fi sene 1240 ğurre-i Muharrem*"¹⁶ şeklindedir. Bu başlık *Yeniçeri Sicilleri*'nin mahiyeti hakkında genel bir fikir vermesi açısından dikkate şâyandır. Bu defterler, Osmanlı mahkemelerinde kadılarca tutulmuş *Şer'iyye Sicilleri*'ni andırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin idarî, ekonomik, sosyal, kültürel ve teşkilat tarihi açısından büyük önem arzeden *Şer'iyye Sicilleri*'nin, Anadolu'daki ve diğer Osmanlı eyaletlerindeki şehirlerin birçoğuna ait olanlarının kaybolması gibi, Tunus'a ait olanları da yoktur ve Tunus Milli Arşivi'nde bulunmamaktadır. Prensip olarak, Osmanlı Sultanı tarafından Tunus Bey'i ile beraber kendilerine emirler gönderilen Tunus'taki kadılar¹⁷ tarafından da tutulması gereken bu defterler, çeşitli sebeplerle kaybolmuştur.

Yeniçeri Sicilleri, "*Şer'iyye Sicilleri*"ni andırmakla beraber, üzerinde çalıştığımız *Şer'iyye Sicilleri*'nden ebad olarak çok daha uzun, kalın ve kabadır. Bu defterlerin şu ana kadar, Tunus Milli Arşivi'nde tasnifleri yapılmadığı gibi kataloglarda da adından bahsedilmemiştir. Arşiv'de numara kayıtları yoktur.

¹⁶ Defterin ebadı 72x23.5 cm. dir

¹⁷ « (...) (...) Tunus müşîri vezîrim Ahmed Paşa edâmallahü-teâla iclâlehü ve kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkikîn Tunus nâibi ve müfûsi zide 'ilmuhumâ ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân vücûhü'l-memleket zide kadrûhüm, tevkî-i refî'-i hümâyûn vâsul olacak ma'lûm ola ki, [Cemaziyelelvevvel sonu 1259]. Be-makâm-ı Konstantiniyye el-mahrûse.» (Bk. *Les Archives Nationales de Tunisie, Série Historique, Carton : 3, Dossier : 36, Document : 2862.*) Tunus şehri ve onun dışındaki diğer şehirlerde Mahkemeler ile kadı ve müftülerin durumu, Maliki ve Hanefiler hakkında bk. Robert Brunschvig, "Tunus" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, XII/2. cilt, s. 87.

Bu sebeple, *Yeniçeri Sicillerinin* varlığından belli kişiler müstesna, tabiatıyla araştırmacıların haberi yoktur. Robert Mantran'ın "*Invantaire....*" inde de bu defterlerin varlığından bahsedilmez¹⁸.

Yeniçeri Sicillerinde, Anadolu'dan, Rumeli'den ve Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu diğer ülkelerden asker kaydolup da Tunus'a askerlik yapmak için gelmiş ve burada yerleşmiş bulunan Türklerin isimleri, hangi Anadolu şehrinden veya eyâlet şehirlerinden geldikleri, bunların Tunus'ta aldıkları maaşları, askerlik hizmetlerinin hangi alanda olduğu konusunda bilgileri bulmak mümkündür. Yukarıda başlığını kaydettiğimiz Tunus Beylerbeyi Hüseyin Bey zamanında (1240 H./ 1824-5 M.) tutulmuş olan defterde sadece birkaç sahifeyi tarayarak tesbit ettiğimiz "*İstanbul, Galata, Üsküdar, Kartal, İzmit, Bursa, İzmir, Menteşe, Aydın, Urla, Bergama, Bodrum, Kuşada, Menemen, Edremit, Kırkağaç, Akhisar, Foça, Tekirdağ, Keşan, Çanakkal'a (Çanak kale), Gelibolu, Edirne, Sinab (Sinop), Bafra, Trabzon, Tire, Vize, İnebolu, Canik, Ünye, Bolu, Bartın, Çandar, Enguri, Bozok, Konya, Karaman, Hadim, Ereğil (Ereğli), Isparta, Yalvaç, Eğirdir, İçel, Alaiyye, Teke, Tarsus, Maraş, Erzurum, Kırşehir, Antep, Harput, Kütahya, Tavşanlı, Denizli, İstanköy, Taraklı, Kastamonu, Tosya, Tokat, Amasya, Kazdağ, Yenice, Saray, Güzelhisar, Siğacık, Süleyman, Karahisar, Bayındır, Karakaş, Başa, İskender, Mudurlu, Alemdar, Erzurum, Van, Belgrad, Şarköy, Serez, Babatağ, Tırnova, Bulgar, Akıska, İbrail, Bosna, Karabağ, Manastır, Bender, Arnabud, Selanik, Sofya, Mora, Kıbrıs, Girid, Sakız, Haleb, Bağdad, Rumeli, Karadeniz*" gibi yer ve şehir adları bize Tunus'a gelen askerlerin aslen nereli olduklarını göstermektedir. Bugün, Hüseyinî ailesine mensub Tunus beyi Hammuda Paşa tarafından yaptırılarak Aziz Osman Hastanesi olarak hizmet veren Başamkiya adlı askeri kışla¹⁹ ile Tunus Milli Kütüphanesi (la Bibliotheque Nationale de Tunisie) olarak hizmet veren Attarin adlı askeri kışla ve bu kütüphaneye bağlı süreli yayınlar bölümü (la Bibliotheque Nationale

¹⁸ Esasen Tunus Milli Arşivi Müdürü'nün bahsedilen bu "*Yeniçeri Sicilleri*"ni tasnif çabası içerisinde olduğunu ifade etmek gerekir. Ancak sorunlardan birisi, niteliğini *Osmanlı paleografyası* ve *diplomatikasını* tanımadıkları için açıklayamamaları; ikincisi ise yetkililerin, bu mühim belgelerin bir an önce bilim dünyasının hizmetine sunulması için gerekli destek sağlama konusunda teşebbüslerini ve ilgilerini harekete geçirmemeleridir.

¹⁹ Sliman Mustapha Zbiss, *Les Monuments de Tunis*, Tunis 1971, s. 75-76; Aynı müellif, *La Madina de Tunis*, Tunis 1981, s. 39.

Departement des Periodiques) olarak hizmet veren askeri kışla²⁰ binalarının oda girişleri üzerindeki kitabeler, adı geçen defterde kayıtlı bulunan askerlerin aslen geldikleri memleketlerin isimlerini desteklemektedir²¹.

Yeniçeri Sicillerinin toplamı 88 adet olduğu Tunus Milli Arşivi yetkilileri tarafından ifade edilmektedir. Bu defterlerden 72 adetinin tarihlerinin belirlendiği 16'sının ise tarihlerinin okunabilecek nitelikte olmadığı açıklanmıştır. Tarihleri okunabilen defterlerin ilk tarihlisi 1116 H./1704 M. son tarihlisi ise 1264 H./ 1847-8 M. olarak tespit edilmiştir.

a) *Türkçe Belgelerin Kataloglanması :*

Türkçe belgelerden birinci grupta topladıklarımız (bunlar, Tarih Dizisi'nde yer alan belgelerdir), "Sınıflandırmalar" bölümünde işaret olduğu gibi, Robert Mantran tarafından, *Tarih Dizisi* dosyaları içindeki belgeler taranarak tespit edilmiş ve aynı şahıs tarafından bu konuda adımlar belirteğimiz katalog hazırlanmıştır. Fakat, Onun hazırladığı bu katalog, Tunus Milli Arşivi'ndeki bugünkü yeni düzenleme sebebiyle, Türkçe belgelere direkt olarak ulaşmak konusunda, rehber olmaktan çıkmıştır : Robert Mantran'ın "*Invantaire....*" inde tanıttığı belgelerin büyük çoğunluğunu, aynı numara altında bulmak mümkün değildir²². Mantran'ın belirttiği belgenin numarasını Arşiv'de belirtilen dosyada aradığımızda, aynı numarada ayrı konuda başka bir belgenin kayıtlı bulunduğu görülür. Ayrıca, Arşiv'de şu anda yürürlükte bulunan düzenlemeye göre, bir kısım dosyalar içindeki belgeler, Mantran'ın belirttiği aynı numaralı dosyalar içinde yer almamaktadır²³. Bununla beraber, Mantran'ın Arşiv'de bulunan Türkçe belgelerin kısa özet-

²⁰ Bk. Sliman Mustapha Zbiss, *Les Monuments de Tunis*, Tunis 1971, s. 76; Aynı müellif, *La Madina de Tunis*, Tunis 1981, s. 39.

²¹ Türkçe olan bu kitabeler, Mehmet Şeker tarafından ("Tunus'ta Bulunan Türkçe Kitâbeler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, İzmir 1987, s. 183-225) yayımlanmıştır.

²² Mesela Robert Mantran'ın Carton: 220, Dossier: 340'da 1 numara altında gösterdiği belge Arşiv'deki şu anda yürürlükte olan düzenlemeye göre aynı karton, aynı dosyanın 3 numaralı belgesini, 3 numarada gösterdiği belge 14 numaralı, 9 numarada gösterdiği belge 38 numaralı, 10 numarada gösterdiği belge 5 numaralı belgeyi göstermektedir. Aynı durum diğer dosyalar için de söz konusudur.

²³ Mesela bugünkü düzenlemeye göre, "Tarih Dizisi"ndeki Carton: 220, Dossier: 340'da belirtilen 26 numaralı belge "1251 evasıtu Receb tarihli bir ferman", Robert Mantran'ın "*Invantaire....*"inde belirttiği Carton: 220, Dossier: 340'da gösterilmemiştir. Aynı şekilde, aynı karton ve dosyada 24 numarada kayıtlı bulunan bir başka ferman (Evasıtu muharrem 1237 tarihli) da, Robert Mantran'ın "*Invantaire....*" inde Carton: 220, Dossier: 340'da yer almamaktadır.

leriyle bir kataloğunu hazırlamış olması, Arşiv'deki bugün mevcut olan düzenlemeye göre (oldukça karmaşıktır) bir kazanç sayılabilir. Zira, Arşiv'de bulunan Türkçe belgelerin son düzenlemeye göre bir kataloğu hazırlanmamıştır. Böyle bir çalışmanın yapılması halinde bugünkü yürürlükte olan düzenlemenin yani belge numaralarının yeniden değişmesi söz konusu olacaktır.

Şu anda yürürlükte bulunan düzenleme ile, aynı konuyla ilgili olan belgelerin herbirine ayrı ayrı numaralar verilerek, daha düzenli görünen önceki tasnif karıştırılmış gibidir. Türkçe belgeler üzerindeki bu tasnif karmaşıklığı nereden kaynaklanmaktadır? Bunun çok açık olan iki sebebini belirtebiliriz :

Bunlardan ilki, aynı konuyla ilgili olan belgelerin, birbirleriyle bağlantılarını anlayacak Osmanlıca bilen uzman tarihçi ve arşivcilerin olmamasıdır. İkincisi ise, konuları farklı çok sayıda belgenin tek bir dosya içerisine konmasıdır. Bu tek dosya içinde bulunan birçok belge, düzenli bir katalog bulunmadığı için, incelediği konuyla ilgili belgeyi bulabilmek amacıyla lüzumsuz olarak araştırmacının defalarca elinden geçmektedir. Bu durum sadece bir konuyla ilgili belge aranmasına rağmen, her belgenin tek tek elden geçirilmesini zorunlu kıldığı gibi, belgelerin de yıpranmasına neden olmaktadır.

Diğer taraftan araştırmacının tek tek belgelerin herbirini incelemek durumunda kalması, konuyla ilgili belgeyi bulabilmek için onun, zaman kaybetmesinin başlıca sebebini teşkil etmektedir.

Tunus Milli Arşivi'nde şu anda yürürlükte bulunan düzenleme, belgelere pratik olarak ulaşmak ve zaman kaybına uğramamak yönünden, yetersiz kalmaktadır. Bu düzenleme içinde mükerrer (tekrar eden) belge numaraları bulunduğu gibi, birkaç farklı belgeye birden aynı numaralar²⁴ verildiği bu belgelerin konu olarak bir bütünlük sağlamadıkları görülür. Türkçe belgeler, dosyalar içinde, bazen birbirini izleyen seri numaralar bazen da tekrar eden yani önceki belgelerden birininki ile aynı olan numaralarla muhafaza edilmektedir. Ancak bu bazen değişmektedir. Birkaç dosyanın belgelerine birden seri numaralar verildiği de görülmektedir²⁵.

²⁴ Mesela "Tarih Dizisi", *Carton: 220, Dossier: 340*'da 26 numarada Evasıtı Receb 1251 tarihli Türkçe ferman ile Muharrem sonu 1237 tarihli ferman çevirisi olan Fransızca bir belge bulunmaktadır.

²⁵ Mesela "*Carton : 1, Dossier : 1*"den "*Carton : 10, Dossier : 95*"e kadar belgelere 1-6768 numaraları verilmiştir.

Belgelere şu ana kadar üç numara verildiği anlaşılıyor. Bunlardan ilki "Osmanlıca" olarak verilen numaralar, ikincisi Robert Mantran'ın "Invantaire...." inde esas aldığı numaralar, üçüncüsü ise Robert Mantran'dan sonra Tunus Milli Arşivi'nde yapılan ve şu anda da yürürlükte bulunan düzenlemeye göre verilen numaralardır. Şu halde, üçüncü numaralama, Arşiv'deki Türkçe belgelerin numaralandırılmasının son şekli olmaktadır. Bu numara çokluğu ve hangisinin en son düzenlemenin numarası olduğunun bilinmemesi, bu sebeple de araştırmacının tek tek belgelerin herbirini incelemek durumunda kalması münasebetiyle, konuyla ilgili belgenin bulunabilmesi kaybına neden olmaktadır.

Tunus Milli Arşiv'ince hazırlanmış bulunan ve "Tarih Dizi"nde yer alan belgelerin tanıtımını ihtiva eden *Tarih Dizisi (Série Historique) Kataloğu* ile Robert Mantran'ın hazırladığı "Invantaire...." arasındaki fark, birincinin Türkçe belgelerle beraber diğer dillerde kaleme alınan belgelerin genel tanıtımını yapması belgelerin herbirinin konuları ve tarihlerini belirtmemesi, ikincisinin ise sadece Türkçe belgeler ve bunlarla ilgili olanları, *Tarih Dizisi Kataloğu* çerçevesinde, konuları ve tarihleriyle birlikte tanıtmasıdır. Bununla beraber Robert Mantran'ın hazırladığı "Invantaire...." in Tunus Milli Arşivi'nde bulunan Türkçe belgeleri bütünüyle ihtiva etmediğini belirtmeliyiz. Yaptığımız inceleme sonucunda, Robert Mantran'ın *Tarih Dizisi*'nde yer alan Türkçe belgelerin bir kısmını görmediği ortaya çıkmıştır. Hazırladığımız "Inventaire Partiel des Documents Turcs des Archives Nationales de Tunisie" adlı bir çalışmada bu husus gösterilmiştir²⁶. Ayrıca, Arşiv'de mahfuz tutulan *Yeniçeri Sicilleri* de Mantran'ın *Invantaire....* "inde yer almamıştır.

b) Türkçe Belgelerin Miktarı :

*Tarih Dizisi*ndeki dosyalar içinde bulunan Türkçe belgelerin miktarı konusunda kesin birşey söylemek şu an için zordur. Bu ancak, dizide yer alan Türkçe belgelerin tamamının titiz ve teknik bir biçimde kataloğunun hazırlanması sayesinde mümkün olacaktır. Üstelik *Tarih Dizisi*'nde yer alabilecek bir kısım belgeler (ki bunları biz ikinci grupta *defterler* adıyla topladık), bu

²⁶ "Faculté des Sciens Humaines et Sociales de l'Université de Tunis-1" in bir yayın organı olan "Les Cahiers de Tunisie" adlı dergiye yayınlanmak üzere sunulmuş olan bu çalışma, Tunus Milli Arşivi'ndeki Türkçe belgelerin sadece cüz'i bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu çalışmada *Tarih Serisi* (Série Historique)nde bulunan carton (sandık) ve dossier (dosya)ların ilk sayısından başlayarak Türkçe belgeler tespit edilmeye çalışılmış ve Arşiv'in son sistemi ile Robert Mantran'ın görmediği 27 yeni belge özetleri ve Arapça tercümelere ile tanıtılmıştır.

dizinin genel kataloğunda tanıtılmamıştır. Buna rağmen, Tunus Milli Arşivi'nde yaptığımız çalışma neticesinde, elde ettiğimiz bir kısım tespitler ile Robert Mantran "*Invantaire.....*" ine bağlı olarak, miktarın ne olabileceği konusunda birşeyler söyleyebiliriz :

Robert Montran, taramayla yaptığımız hesaba göre, Türkçe belgeler olarak eserinde, antlaşmalarla ilgili belgeler ile gazeteler dahil, yaklaşık 969 belgeden söz eder. Bunlardan 35'i antlaşmalarla ilgili belgeler, 38'i de gazete nüshalarıyla ilgilidir. Biz, Tunus Milli Arşivi'nde *Tarih Dizisi* içinde bulunan birinci grup olarak tanımladığımız belgelerin, bu rakamın çok üstünde olduğunu söylemek durumundayız. Çünkü *Tarih Dizisi*nde yer alan dosyalardan ilk numaradan başlayıp 968 bis numaralı dosyaya kadar tarayarak elde ettiğimiz sonuca göre²⁷, Robert Mantran'ın 27 adet belgeyi görmediği bu sebeple de eserinde bu belgelerden bahsetmediği tespit edilmiştir. "Tarih Dizisi"nde yaklaşık 2000 dosya bulunduğu ve daha 895 bis numaralı dosyadan son dosyaya kadar, (numaraları önceki dosyaları tekrar eden dosyalar da gözönüne alınarak taranması gerektiğine göre), Robert Mantran'ın görmediği birçok Türkçe belgenin daha bu dosyalar içinde bulunması mümkün görünmektedir.

Türkçe belgelerin miktarı konusunda yapılacak bir çalışma neticesinde, elde edilecek rakama, daha kataloglara girmemiş ve Arşiv'de numaraları bulunmayan *Yeniçeri Sicilleri*nin de ilâve edilmesi gerektiğini de belirtmeliyiz.

Bu durumda, Robert Mantran'ın "*Invantaire.....*"inde belirttiği belgeler ile görmeyip eserinde de belirtmediği belgeler ve *Yeniçeri Sicilleri*, Tunus Milli Arşivi'nde bulunan Türkçe belgelerin toplamını oluşturmaktadır.

SONUÇ

Tunus Milli Arşivi'nde bulunan Türkçe belgelerin, düzenli bir kataloğu bulunmadığı gibi, miktarı da kesin olarak bilinmemektedir. Bu ikincisi ancak Türkçe belgelerin düzenli bir kataloğunun hazırlanması sayesinde mümkün olacaktır. Tunus Milli Arşivi'ndeki Türkçe belgeler, çeşitli türdeki karşılıklı *yazışmalar* (fermanlar, mektuplar, arzlar, tezkereler, antlaşmalar), *notlar* ile defterler (*Yeniçeri Sicilleri*) ve *gazeteler*'den oluşmaktadır. Tunus'a gönderilmiş Türkçe belgelerin genelde Arapça'ya çok az da olmak üzere Fransızca'ya tercüme yapılmıştır.

²⁷ Bk. İbrahim Güler, "Inventaire partiel des documents turcs des Archives Nationales de Tunisie", *Anatolia Moderna (Yeni Anadolu)*, Sayı: VII, Paris 1997, s. 59-78.

Türklerin Tunus'taki hâkimiyetinin ilk üçyüzyıllık (XVI-XVIII. yüzyıllar) dönemine ait Türkçe belgeler, XVIII. yüzyıla ait birkaç belge müstesna, Tunus Milli Arşivi'nde yoktur. Bunlar bilinmeyen sebeplerle kaybolmuştur. Belirtilen dönemlere ait birçok belgenin kaybolmasına rağmen, *Tunus Milli Arşivi*, ihtiva ettiği Türkçe ve aynı döneme ait Arapça ve diğer dillerde kaleme alınmış belgeler yönünden, Osmanlı Devleti ve Tunus tarihi araştırmacılarının istifadesinden ayrı düşünülmez. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu dönemde Türkler'in Tunus'a hizmetlerinin ne olduğu, Türkler'in buradaki yaşantılarının tesbiti, Osmanlı Merkez otoritesinin Tunus'taki seyri, Tunus'un yerli insanı ile Türkler'in yakınlığı, Tunus'taki ekonomik, sosyal, kültürel, idarî durumun tespiti ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal, kültürel, idarî yapısı ile âlâkası, bu belgeler sayesinde anlaşılacaktır. Ayrıca Arşiv'deki Türkçe ve Fransızca belgelerin değerlendirilmesi yapılarak, Tunus'taki Osmanlı mantığı ile Fransız mantığını görmek de mümkün olacaktır. Fakat bütün bunlar, Tunus Milli Arşivi'nde bulunan belgelerin, kolay istifade edilir bir biçimde düzenli olmasına bağlıdır; Türkçe belgelerin düzenli bir kataloğunun bulunmaması, bu hususta yapılacak çalışmaları güçleştirmekte, araştırmacının zaman kaybetmesine neden olmaktadır.

Belgeler üzerinde çalışan bir araştırmacı, onları numaralarıyla tanıtmakta güçlük çekmektedir; referans olarak vermek istediğinde belgeler üzerinde bulunan muhtelif numaralardan hangisini esas alacağına karar verememektedir. Ayrıca, belgelerin özetleriyle birlikte tanıtımını yapan katalogların olmaması, araştırmacının konusuyla ilgili belgelere ulaşmasını zorlaştırmakta, ilgili belgeleri bulmak için boşu boşuna zaman kaybetmesine neden olmaktadır. Bunun dışında, Robert Mantran'ın "*Invantaire....*" inde belirttiği ve *birinci grup* olarak tanımlamış olduğumuz Türkçe belgelerin birçok saydakileri dosyalar içerisine toplu olarak yerleştirilmiş bulunmaları sebebiyle bunların, araştırmacılar elinden geçerken ister istemez yerlerinin değişmesi ve kaybolması mümkündür. Bu durum, belgelerin tek bir numara verilerek ve herbiri tek bir dosya veya zarf içine konarak korunmasını, kolay istifade edilir bir duruma getirilmesini zorunlu kılmaktadır.

İbrahim Güler

أقول في هذا الخبر لا ينبغي له إلا أن يكون من الأعلام التي لا
فإن من الزيادة التي لا يمكن أن تكون إلا من الأعلام التي لا
طريق لها في غير هذا الخبر ولا يمكن أن تكون إلا من الأعلام التي لا
والصالح لا يكون من غير هذا الخبر ولا يمكن أن يكون إلا من الأعلام التي لا
الطريق لها في غير هذا الخبر ولا يمكن أن تكون إلا من الأعلام التي لا